

प्रकरण पहिलेग्राहक सहकारी चळवळीचे महत्त्वप्रस्तावना:

अर्थव्यवस्थेमध्ये विविध वस्तु व सेवांचा उपभोग घेणा-या ग्राहकाला "अर्थव्यवस्थेचा राजा" म्हंटले आहे. कोणत्याही उत्पादनाचा अंतिम हेतू उपभोक्त्यांच्या गरजा भागविणे हा असल्याने या वस्तूंचा उपभोग घेणा-या उपभोक्त्याला महत्त्व यावे हे स्वाभाविक आहे.

परंतु उपभोक्त्याला असणारे हे महत्त्व तत्त्वतः मानावे लागेल. प्रत्यक्ष व्यवहारात ग्राहकांचे शोषण होताना आढळते. उपभोक्त्यांचा वर्ग असंघटित असल्याने उत्पादक व व्यापारी वर्ग ग्राहकांचे अनेक मार्गाने शोषण करतो. वस्तूंची कृत्रिम टंचाई निर्माण करून किंमती वाढविल्या जातात. वस्तूंचा काळाबाजार केला जातो. उपभोक्त्यांना वजनमापात फसविले जाते. निकृष्ट प्रतीचा अथवा भेसळयुक्त मालही उपभोक्त्यांना विकला जातो.

ग्राहकांचे हे शोषण थांबविण्याचे अनेक मार्ग अवलंबिले गेले. या प्रयत्नांची सुरवात म्हणून १८४४ मध्ये राशडेल येथील विणक-यांनी सहकारी तत्त्वावर सुरु केलेल्या सहकारी संस्थेचा उल्लेख करावा लागेल. कालांतराने विशेषतः १९६२ नंतर अमेरिकेत ग्राहकवादाच्या चळवळीने जोर धरला. उपभोक्त्यांना संरक्षण देणारे कायदे निरनिराळ्या देशात मंजूर होवु लागले.

भारतामध्येही स्वातंत्र्योत्तर काळात-विशेषतः दुस-या पंचवार्षिक योजने पासून-अनुभवास येवु लागलेल्या चलनवाढीमुळे ग्राहकांचे होणारे शोषण थांबविण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. ग्राहकांनी ग्राहकोपयोगी वस्तुसाठी बाजार पेठेतील मध्यस्थावर अवलंबून राहण्यापेक्षा सहकारी तत्त्वावर संघटित व्हावे हा विचार पुढे आला. भारताच्या लोकशाही नियोजनात सहकारी चळवळीला महत्त्व आलेले होते.

अर्थव्यवस्थेच्या प्रत्येक महत्वाच्या क्षेत्रात सहकारी क्षेत्राला प्रोत्साहन देण्याचे धोरण अवलंबण्यात आले होते. ग्राहकांच्या हितासाठी ग्राहक सहकारी संस्था साधन म्हणून उपयुक्त ठरतील असे सरकारला वाटू लागले. तिस-या पंचवार्षिक योजनेपासून भारतात ग्राहक सहकारी संस्थांचा नियोजित पध्दतीने विकास सुरु झाला.

या संस्थांचा विकास करत असतांना या संस्थांच्याकडून निश्चित अशा अपेक्षा करण्यात आल्या होत्या. बळकट ग्राहक सहकारी संस्थामुळे ग्राहकांना योग्य किंमतीला चांगला माल मिळेल. या संस्थांच्या वाढीमुळे बाजारातील अनिष्ट प्रवृत्तींना आळा बसेल. या संस्था खाजगी व्यापारी वर्गावर अप्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवण्याचे काम करतील, ग्राहकांना सहकारी चळवळीचे फायदे मिळतील असे सरकारला वाटत होते. सरकारच्या धोरणामुळे ग्राहक सहकारी संस्थांची संख्यात्मक वाढ निश्चितपणे झाली. परंतु या संस्थांच्या वाढीमुळे ग्राहकांच्या कितपत फायदा झाला. या संस्थांकडून असलेल्या अपेक्षा आणि त्यांची प्रत्यक्षात कामगिरी यात किती तफावत आहे. हा प्रश्न महत्वाचा ठरतो. याच प्रयत्नाला अनुसरून प्रस्तुत शोध-निबंधात कर्नाटक राज्यातील बेळगांव जिल्ह्यात असणा-या निपाणी या निम-शहरातील प्राथमिक ग्राहक सहकारी संस्थांचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अभ्यासाची स्पर्षा:

समस्येची निवड:

भारतात सहकारी चळवळीला महत्त्व आल्याने अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रावर सहकारी चळवळीने केलेल्या परिणामांचे अभ्यास करण्यात आले. परंतु या अभ्यासांचा ज्ञान्त भर सहकारी पत पुरवठ्यावर आढळतो. बिगर पत सहकारी संस्थामध्ये सहकारी बाजार व सहकारी दुध व्यवसायाच्या अभ्यासाच्या तुलनेत ग्राहक सहकारी संस्थांचा अभ्यास कमी झालेला आहे. अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू उपभोक्ता असेल तर या उपभोक्त्यांच्या हिताचे संरक्षण करण्यासाठी निर्माण झालेल्या ग्राहक सहकारी संस्थांचा अभ्यास होण्याची नितांत गरज आहे. पण

अशा प्रकारचा अभ्यास फारसा न झाल्याने प्रस्तुत शोध प्रबंधासाठी प्राथमिक ग्राहक सहकारी संस्थांची निवड करण्यात आली आहे.

ठिकाणाची निवड:

या अभ्यासासाठी कर्नाटक राज्याच्या बेळगांव जिल्ह्यातील निपाणी हे निम-शहर निवडण्यात आले. हे ठिकाण निवडण्याची प्रमुख कारणे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

निपाणी हे तंबाखू व्यवसायासाठी संपूर्ण भारतात प्रसिध्द आहे. तंबाखू व्यवसायामुळे निपाणीत कामगारवर्ग अथवा कनिष्ठ उत्पन्न वर्ग संख्येने जास्त आहे. कमी उत्पन्न गटतील व्यक्तींना ग्राहक सहकारी संस्था जास्त उपयुक्त ठरू शकतात. या वर्गाची खरेदीशक्ती कमी असते. त्यामुळे या वर्गाला योग्य किंमतीला ग्राहकोपयोगी वस्तु पुरविणा-या ग्राहक सहकारी संस्था फायदेशीर ठरतात. तसेच निम-शहरी भागात ग्राहक सहकारी संस्था सार्वजनिक वितरण व्यवस्थामधील महत्वपूर्ण घटक मानल्या जातात. परंतु असे असूनही निपाणीतील प्राथमिक ग्राहक सहकारी संस्थाचा चिकित्सक पध्दतीने अभ्यास अनुन झालेला नाही.

तसेच संशोधक विद्यार्थी या गावाचा रहीवाशी असल्याने या संस्थाबद्दल माहिती मिळविणे, या संस्थाच्या कामकाजाबद्दल लोकांची मते अजमावणे जास्त सुलभ होणार होते.

अभ्यासाचे उद्देश:

निपाणीतील ग्राहक सहकारी संस्थाच्या स्कंदर कामगिरीचा अभ्यास करणे हा या अभ्यासाचा प्रमुख उद्देश आहे. या अभ्यासाची विशिष्ट उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) निपाणीतील ग्राहक सहकारी संस्थांनी भागधारक सभासद, भागभांडवल उभारणी, खेळते भांडवल व खरेदी व्यवहारात केलेली प्रगती अभ्यासणे.
- २) निपाणीतील ग्राहक संस्थांच्या धोरणात्मक पैलूंचा अभ्यास करणे.

३) निपाणीतील ग्राहक सहकारी संस्था ग्राहकांचे हित साधण्यात कितपत परिणामकारक ठरल्या आहेत. याचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत अभ्यासासाठी १९७७ ते ८७ हा १० वर्षांचा कालावधी निवडण्यात आला आहे. कोणत्याही संस्थेचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टिने १० वर्षांचा कालावधी पुरेसा मानावा लागेल. तसेच हा कालावधी निपाणीतील ग्राहक सहकारी संस्था स्थापन होवून काही वर्षे गेल्यानंतरचा आहे. म्हणजेच या कालावधीपर्यंत या संस्थाना पुरेसा अनुभव आलेला आहे. संस्था उभारणीची प्राथमिक अवस्था या कालावधीपर्यंत संपलेली आहे.

तथ्य संकलन:

वरील अभ्यासासाठी आवश्यक असलेली दुय्यम माहिती या संस्थांच्या वार्षिक अहवालातून मिळेल अशी अपेक्षा होती. पण या संस्था वार्षिक अहवाल प्रत्येक वर्षी सातत्याने प्रसिध्द करत नसल्याने बहुसंख्य माहिती या संस्थाकडील नोंदपुस्तकातून मिळवावी लागली. या संस्थाची जागा, जागेची मांडणी, त्यांचे दैनंदिन व्यवहार यांचे निरीक्षण त्या त्या संस्थेत वरचेवर जावून स्वतः संशोधक विद्यार्थ्यांने केले. तसेच संस्थांच्या पदाधिका-यांशी चर्चा करून काही माहिती मिळवावी लागली. काही माहिती खाजगी व्यापा-यांकडूनही मिळवण्यात आली.

अभ्यासाचा आराखडा:

या प्रबंधाचा अभ्यास एकूण ६ प्रकरणात केला गेला आहे.

प्रस्तावनेत ग्राहक सहकारी संस्थांचे महत्त्व व अभ्यासाची स्मरणा मांडण्यात आली आहे.

पहिल्या प्रकरणात सहकारी चळवळीचा विकास, सहकाराचा अर्थ व सहकाराचे महत्त्व यांचा विचार केला आहे.

दुसरे प्रकरण ग्राहक सहकारी संस्थांशी निगडित असून त्यामध्ये ग्राहक सहकारी चळवळीच्या विविध अंगांचा अभ्यास केला आहे.

तिस-या प्रकरणामध्ये सुरवातीला निपाणीची आर्थिक स्मरणा मांडण्यात आली आहे.

चौथ्या प्रकरणात निपाणीतील ग्राहक सहकारी संस्थानी केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेतलेला आहे. या संस्थांची धोरणात्मक बाजूही अभ्यासण्यात आलेली आहे. तसेच निपाणीतल्या बाजारपेठेवर ग्राहक सहकारी संस्थांचा कितपत प्रभाव आहे, याचाही सर्वसाधारण विचार याच प्रकरणात केलेला आहे.

पाचव्या प्रकरणात निपाणीतील ग्राहक सहकारी संस्थांना अपेक्षित यश न येण्याच्या कारणांचा परामर्श घेतलेला आहे. तसेच या संस्था जास्त परिणाम कारक होण्यासाठी काही उपायही सुचविले आहेत.

शेवटच्या म्हणजे सहाव्या प्रकरणात समारोप करून या अभ्यासाअंती काढलेले निष्कर्ष मांडलेले आहेत.